

# PALEO-AKTUEEL

NR 19 | 2008



Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel  
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie  
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Hannie Steegstra  
Omslagontwerp: Coltsfootmedia, Noordwolde  
Foto omslag: Aanzicht op achtersteven, kiel en overnaadse huid van scheepswrak NB 36  
(archief Nieuw Land Erfgoed)

ISBN-9789077922460  
ISSN 1572-6622

*Website:*  
[www.paleo-aktueel.nl](http://www.paleo-aktueel.nl)

*Adres van de redactie*  
Rijksuniversiteit Groningen  
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)  
Poststraat 6 9712 ER Groningen  
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992  
[gia@rug.nl](mailto:gia@rug.nl)

*Adres van de uitgever*  
Barkhuis Publishing  
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde  
tel. 050 3080936 fax 050 3080934  
[info@barkhuis.nl](mailto:info@barkhuis.nl) [www.barkhuis.nl](http://www.barkhuis.nl)

2008, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /  
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een  
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

# Paleo-aktueel 19

redactie

Jan Lanting  
Martijn van Leusen  
Daphne Maring-Van der Pers  
Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)  
& Barkhuis  
Groningen, 2008



In dit nummer: 1) Nederland, 2) Egypte, 3) Griekenland, 4) Italië, 5) De Krim, 6) Spitsbergen



In dit nummer: 1) Appingedam, 2) Delfzijl, 3) Dorkwerd, 4) Groningen, 5) Kroddeburen, 6) Noordlaren, 7) Sellinger, 8) Warfhuizen, 9) Assen, 10) Emmen, 11) Emmerschans, 12) Swifterbant, 13) Oost-Flevoland, lokatie B36, 14) De Krim, 15) Rossum, 16) Steenwijkgebied, 17) Leusderheide, 18) Vechtgebied

# Inhoud

Voorwoord	IX
M.J.L.TH. NIEKUS, J. BEUKER, L. JOHANSEN & D. STAPERT Een tweede 'Mander': een recentelijk ontdekt kampement van Neanderthalers (Dr.)	1
D. STAPERT, J. BEEN, J. BEUKER, L. JOHANSEN, M.J.L.TH. NIEKUS & P. WIERSMA Bladspitsen en andere middenpaleolithische vondsten rond het glaciële bekken van Steenwijk (Dr. en Ov.)	10
D. STAPERT & L. JOHANSEN Een bladspits met mogelijke sporen van schachting	20
D. STAPERT Kunstzinnige vingerwijzingen: sporen van paleolithische meisjes en jongens	29
P. CLEVERINGA, H. WOLDRING & H. DE WOLF Sterven op staande voet	39
E. DRENTH & M.J.L.TH. NIEKUS <i>Geröllkeulen</i> en <i>Spitzhauen</i> uit Nederland, in het bijzonder de provincie Drenthe	46
M.J.L.TH. NIEKUS Een studie naar de ontwikkeling van trapeziumvormige pijlbewapening tussen 8100 en 4100 BP	56
I.I.J.A.L.M. Devriendt De afgeronde vuurstenen artefacten van Swifterbant (Fl.). Vuurmakers, boren of toch iets anders?	66
I. WOLTINGE, L. JOHANSEN & D. STAPERT Vuurstenen met afgeronde uiteinden van Swifterbant (Fl.): vuurmakers?	71
A.L. VAN GIJN De interpretatie van gebruikssporen: de afgeronde stukken van Swifterbant (Fl.)	81
E. DRENTH Een afslag van rode Helgoland-vuursteen uit Emmen (Dr.)	88
M. DE WIT Onderzoek naar een urnenveld op de Rossumer es (Twente, Ov.)	94

H. FEIKEN IJzertijd-bewoning in een dynamisch landschap gevormd door Vecht en Angstel (Utr.)	102
R.P. EXALTUS & G.L.G.A. KORTEKAAS Prehistorische branden op Groningse kwelders	115
P. FLOHR & R.T.J. CAPPERS Akkers gearchiveerd in muren. Onderzoek naar Romeinse graanverbouw in Karanis (Egypte)	125
H.R. REINDERS De opgraving van het Huis met de Tobbe in Hellenistisch Halos	135
P.A.J. ATTEMA & T.C.A. DE HAAS Survey in de steppe: de eerste veldcampagne van het Džarylgač projekt (De Krim, Oekraïne)	142
H.A. GROENENDIJK De Hassebergril (Sellingen, Gr.) opnieuw bezocht	151
Y. BOEKEMA & H. WOLDRING Het palynologisch onderzoek van de Hassebergril (Sellingen, Gr.)	156
J.A.W. NICOLAY Een gouden pseudo-munthanger uit het Groningse terpengebied. De 9 <sup>e</sup> -eeuwse elite in beeld	161
J. SCHOKKER, H. WOLDRING, P. CLEVERINGA & J. WALLINGA Datering landschapsdegradatie te Messchenveld (Dr.)	168
H. WOLDRING, Y.R. NIESINK-VAN DER VEEN & P. CLEVERINGA Vegetatiehistorie van de onverveende pingo 'De Oorsprong' (Noordlaren, Gr.)	174
A.B.M. OVERMEER, A.F.L. VAN HOLK & H.R. REINDERS Een Scandinavische vrachtvaarder uit de Late Middeleeuwen?	184
W.A.B. VAN DER SANDEN & H. LUNING Kalverliefde in Kroddeburen (Gr.)?	194
C. TULP Een archeologische begeleiding bij de Nicolaïkerk te Appingedam (Gr.)	200
C. TULP De grachten rond borg Ringenum te Delfzijl (Gr.)	205

Y.I. AALDERS & L. HACQUEBORD	
Europese walvisvaarders en Russische jagers in Green Harbour, Spitsbergen	209
M. DALEMAN	
Graven op de Jodenkamp (Groningen)	215
J.J. DELVIGNE	
Van Giffen, Steenhuis en het toezicht bij de afgraving van de wierde van Dorkwerd (Gr.) in 1908	221





# Voorwoord

Paleo-aktueel was altijd al een periodiek waarin een wijd scala van archeologische onderwerpen aan de orde kon worden gesteld. De bijdragen bestrijken een lange periode met geografisch ver uiteenliggende gebieden. Bovendien is Paleo-aktueel met ingang van dit nummer *full colour* geworden.

Een tiental artikelen is gewijd aan de steentijden. Deels is dit het gevolg van een sinds enkele jaren lopend succesvol survey-project in noordelijk Nederland, gericht op het Midden-Paleolithicum. De eerste bijdrage betreft een recent ontdekt kampement van de Neanderthalers in Drenthe waarover we nog wel meer zullen horen. Ook worden weer enkele bladspitsen beschreven, opvallende werktuigen van de laatste Neanderthalers. Verder geven in dit nummer jongpaleolithische jongeren middels handafdrukken *acte de présence*. Twee studies behandelen mesolithische voorwerpen: trapeziumvormige microlieten en curieuze rolsteenhamers. Meerdere vindplaatsen bij Swifterbant leverden vuurstenen artefacten met afgeronde uiteinden. Over de uiteenlopende interpretaties daarvan vindt u drie artikelen; in Paleo-aktueel 20 kunt u het vervolg van dit debat verwachten. Tenslotte wordt een bijlafslog van rode Helgoland-vuursteen uit het Neolithicum besproken.

Bijna net zoveel artikelen behandelen onderzoek in Nederland betreffende latere tijden. Zo wordt een deels opgegraven urnenveld in Rossum beschreven. Een reconstructie van het dynamische rivierlandschap van Vecht en Angstel verheldert de ijzertijdbewoning in dat gebied. In het voormalige kweldergebied bij Groningen hebben mensen in de ijzertijd mogelijk *fire stick farming* bedreven: het jaarlijks afbranden van de vegetatie om de gebruiksmogelijkheden van het land te verbeteren. Een middeleeuwse gouden hanger uit de omgeving van Warfhuizen wijst op het bestaan van elites. Een laatmiddeleeuws schip waarvan het wrak in de Noordoostpolder tevoorschijn kwam was vermoedelijk uit het Oostzeegebied afkomstig. De eerder in dit tijdschrift besproken skeletten van twee mensen en een koe te Kroddeburen worden opnieuw onder de loep genomen. Verder komen onderzoekingen van de Nicolaïkerk te Appingedam en de borg Ringenum te Delfzijl aan de orde, evenals de resultaten van een opgraving van een oude Israëlitische begraafplaats in de stad Groningen, de Jodenkamp. Tenslotte wordt een oude geschiedenis rond Van Giffen opgerakeld.

Ook buiten Nederland waren Groningse archeologen actief. Zo werd er wederom onderzoek verricht naar walvisvaarders op Spitsbergen. Van de stad Halos in Griekenland werd het zevende huis, van in totaal circa 1400, opgegraven. Een survey-project op de noordwestelijke Krim in de Oekraïne richt zich vooral op de Griekse kolonisatie in dat gebied.

De paleobotanici van het GIA waren bij meerdere projecten betrokken. Zo blijkt dat dennen hier nog lang voorkwamen na het einde van de laatste ijstijd. Een geulopvulling van de Hasseberggril, een fossiele beek in het voormalige Boertangerveen, werd pollenanalytisch onderzocht, evenals een onverveende pingo-ruïne bij Noordlaren. Ook het Messchenveld was weer onderwerp van onderzoek. Tenslotte wordt bericht over onderzoek in Karanis, Egypte, waarmee ook dit nummer weer een breed nationaal en internationaal overzicht aan onderzoek biedt.

De redactie



# Een gouden pseudo-munthanger uit het Groningse terpengebied. De 9<sup>e</sup>-eeuwse elite in beeld.

*Johan Nicolay*<sup>1</sup>

Het Noord-Nederlandse terpengebied is bijzonder rijk aan vondsten van gouden voorwerpen uit de Vroege Middeleeuwen. Het merendeel van de momenteel bekende vondsten – ca. 1,5 kg aan goud in totaal – dateert uit de 6<sup>e</sup> en eerste helft van de 7<sup>e</sup> eeuw, waarna goud plaats lijkt te maken voor zilver. De recente detectievondst van een gouden pseudo-munthanger uit het Groningse deel van het terpengebied levert een aanwijzing dat goud ook gedurende de Karolingische periode nog gebruikt werd en door een plaatselijke elite werd gedragen. Hoe de Groningse hanger thuishoort in het repertoire van vroegmiddeleeuwse kostbaarheden en een bijdrage levert aan het traceren van elites in Noord-Nederland vormt het onderwerp van dit artikel.<sup>2</sup>

## **Een spectaculaire vondst uit Groningse klei**

In het najaar van 2007 vond Han Baving uit het Drentse Vries, tijdens een uitstapje naar het Groningse terpengebied, enkele bronzen fibulae en een uitzonderlijke hanger in de omgeving van Warfhuizen. Hoewel de beschrijving van de hanger door de vinder en veronderstelde runentekens in eerste instantie aan een 6<sup>e</sup>-eeuwse bracteaat deden denken, is de hanger te rekenen tot een jongere groep sieraden uit de Vroege Middeleeuwen (fig. 1-2). De hanger heeft een diameter van 2,8 cm en een 2,4 cm breed oog. Met restanten klei in het oog weegt het sieraad 5,3 gram.

Het centrale deel van de hanger bestaat uit een dun stuk blikgoud waarin een sterk gesti-

leerde en in profiel weergegeven buste is gestempeld. Herkenbaar zijn een groot, bijna verticaal geplaatst oog, een neus en mond, evenals streepjes boven het hoofd die een bos haar voorstellen. Een interessant detail vormen twee streepjes en twee bolletjes achter het hoofd. Deze vormen het restant van een diadeem, waartoe vermoedelijk ook de twee horizontale streepjes boven het oog behoren. Rondom de buste is een lange rij tekens zichtbaar. Het gaat hier echter niet om runen, maar om een kopie van een Latijns omschrift waarvan de meeste letters tot parallelle streepjes zijn verworpen. Slechts enkele tekens zijn nog als Latijnse letters herkenbaar, maar de betekenis van de oorspronkelijke tekst is helaas niet meer te achterhalen.

De centrale buste en het omschrift zijn kenmerkend voor vroegmiddeleeuwse munten. Aangezien munten vaak onvoldoende reliëf hebben om zelf als stempel te dienen, zal een door een munt geïnspireerde afbeelding als stempel zijn gebruikt. Navraag bij Arent Pol van het Geldmuseum in Utrecht leert dat er tot op heden geen ‘stempelgelijke’ munten uit de Vroege Middeleeuwen in Nederland zijn aangetroffen, zodat helaas geen – indirecte – muntdatering beschikbaar is.

Om het muntmotief in te lijsten, is van vier gouddraden een 0,5 cm brede rand vervaardigd. Daarnaast is in de buitenrand van het centrale stuk blikgoud een parelrand gestempeld. De drie buitenste gouddraden zijn in één keer gegoten en bestaan uit zware pareldraad waarvan elke bolling met een dubbele rib is



Fig. 1. Voor- en achterzijde van een recente detectievondst uit de omgeving van Warfhuizen: een gouden pseudo-munthanger uit de 9<sup>e</sup> eeuw (foto J.A.W. Nicolay, GIA). Niet op schaal



Fig. 2. Samengestelde foto van de voorzijde van de sterk gebogen hanger uit de omgeving van Warfhuizen (foto J.A.W. Nicolay & bewerking S. Boersma, GIA). Niet op schaal

versierd. De dunnere, binnenste draad is gedraaid en diende om de resterende ruimte tussen het gestempelde en het echte pareldraad op te vullen.

Tot slot is aan de bovenzijde van de hanger een oog bevestigd, waaraan de hanger – als halssieraad – kon worden gedragen. Dit opvallend brede oog is gemaakt van opgerold blikgoud en iets biconisch van vorm. Het oog gaat aan de onderzijde over in twee driehoeken

die aan de voor- en achterzijde van de parelrand zijn bevestigd. Beide uiteinden van het oog zijn met twee gedraaide gouddraden versierd. Daarnaast loopt over het midden van het oog een eveneens gedraaide gouddraad die aan de voorzijde rondom een gouden bolletje krult.

De sterke slijtage van de buitenste pareldraad en het gedraaide gouddraad op het oog wijst er op dat de hanger gedurende enige tijd intensief is gedragen. De hanger en het oog zijn scherp gebogen doordat het sieraad een tik van de ploeg heeft gehad. Het ploegen van tergrond heeft er tevens toe geleid dat de oorspronkelijke context van het object is verstoord en de hanger in de bouwvoor terecht was gekomen. Andere objecten, die in de omgeving van de hanger zijn aangetroffen, zijn een bronzen vogelfibula uit de Merovingische periode en drie bronzen schijffibulae uit de Karolingische periode. Twee daarvan zijn ingelegd met email en vertonen respectievelijk een vogel- en kruismotief (fig. 3). De derde, beschadigde schijffibula is van het pseudo-munttype.

### Parallellen en datering

Aangezien de hanger uit Warfhuizen in verstoerde grond is aangetroffen en de ‘bijvondsten’ zowel uit de Merovingische als uit de Karolingische periode dateren, is een nauwkeurigere datering alleen op typologische gronden vast te stellen. Voor het zoeken naar parallellen komen twee vondstcategorieën



Fig. 3. Twee met email ingelegde schijffibula die op dezelfde locatie als de gouden hanger zijn aangetroffen (foto J.A.W. Nicolay, GIA). Niet op schaal



Fig. 4. Een gouden munthanger met sierrand uit de schatvondst van Wieuwerd (links) en een gouden bracteaat met sierrand uit Leiden-Roomburg (foto Fries Museum Leeuwarden & F. Kleinhuis, archeologisch depot Zuid-Holland). Niet op schaal

en in aanmerking: gouden hangers en gouden schijffibulae uit de 7<sup>e</sup> tot 9<sup>e</sup> eeuw.

Gouden hangers bestaan gedurende de 7<sup>e</sup> eeuw voor een belangrijk deel uit munt- of pseudo-munthangers. Enkele luxe munthangers uit de schatvondst van Wieuwerd (Friesland, ca. 615-630) vormen een relevante parallel voor de Groningse vondst, omdat de munten in een sierrand van gouddraad zijn gevat (fig. 4). De sierrand bestaat uit een strook blikgoud waarop een serie gouddraden is gesoldeerd. Een ander kenmerk van deze munthangers is een smal, biconisch oog, eveneens versierd met filigrain. Tot de schatvondst uit Wieuwerd behoren tevens enkele hangers met een gestempeld motief; in twee gevallen is een sterk gestileerd en frontaal weergegeven buste door twee gestempelde pareldraden en een rand van gouddraad omgeven (fig. 4). Voor de buste is een stempel gebruikt die op eigentijdse munten met een frontaal weergegeven keizerbuste is gebaseerd.

Tijdens archeologisch onderzoek in het 'Kanaal van Corbulo', bij Leiden-Roomburg, is tussen houten beschoeiingen uit de 7<sup>e</sup> en vroege 8<sup>e</sup> eeuw een gouden munthanger met een sierrand aangetroffen (Hazenberg, 2000: 37) (fig. 4). Het centrale motief van de hanger bestaat uit een buste in profiel – met een diadeem in het haar – en een onleesbaar omschrift. Op de buitenrand van het bestem-

pelde blikgoud zijn twee tegengesteld gedraaide gouddraden aan weerszijden van een gladde gouddraad gesoldeerd. Zoals gebruikelijk bij munt- en andere hangers uit de 7<sup>e</sup> eeuw, is aan de bovenzijde een geribd oog bevestigd. Opvallend is dat niet de 'positieve' zijde van het gestempelde muntmotief, maar de 'holle' achterzijde met gouddraad is afgewerkt. Waarom dit is gedaan, is onduidelijk.

Een vermoedelijk uit Nederland afkomstige hanger bestaat uit een gouden pseudo-munt die samen met de buitenrand in één keer is gegoten (fig. 5). De pseudo-munt vertoont op de voorzijde de beeltenis van Karel de Grote (768-814) met het omschrift CAPVT IMPERATOR, en op de keerzijde een adelaar op een bliksem met de naam van Johannes de Doper (IOHANNIS) rondom (Zadoks-Josephus Jitta, 1959: 173). De buitenrand bestaat uit drie dikke pareldraden. Boven de buste van Karel de Grote is een langgerekt, biconisch oog gesoldeerd dat met fijn pareldraad en gouden bolletjes is versierd.



Fig. 5. Voor- en achterzijde van een gouden pseudo-munthanger van een onbekende vindplaats, vermoedelijk in Nederland (foto Geldmuseum Utrecht). Niet op schaal

Deze pseudo-munthanger vormt onderdeel van een kleine, uniforme groep bestaande uit hangers, schijffibulae en ook een vingerring (Berghaus, 1959). Deze sieraden dateren uit een periode dat Lodewijk de Vrome, dankzij ontvangen tribuutbetalingen, over voldoende goud beschikte om in een periode van zilvergeld gedurende de jaren 816-818 voor het

eerst sinds anderhalve eeuw weer solidi te slaan (Grierson, 1951). Deze solidi van het type *munus divinum* zijn in de loop van de 9<sup>e</sup> eeuw op grote schaal geïmiteerd, waarbij zowel oorspronkelijke munten als imitaties van een parelrand zijn voorzien om als schijf-fibulae te worden gedragen (Grierson, 1951; Boersma, 1977). Het merendeel van de imitaties is aangetroffen in het kustgebied van Groot-Friesland en wordt als 'Fries' beschouwd. In een volgend stadium werden de 'munten' en sierrand in één keer gegoten. Deze pseudo-munten zijn in eerste instantie tweezijdig en worden vervolgens alleen nog aan de voorzijde van een muntmotief voorzien. Tot deze laatste groep behoren ook de eenzijdig geslagen 'bracteaten'.



Fig. 6. Gouden pseudo-muntfibulae uit Witmarsum (links) en Noordbergum (foto Fries Museum Leeuwarden en Streekmuseum-Volkssterrenwacht Burgum). Niet op schaal

De momenteel uit Nederland bekende muntsieraden met de beeltenis van Lodewijk de Vrome passen goed in de geschetste ontwikkeling. De vroegste vondst is een imitatie-solidus met een sierrand van pareldraad uit Drenthe (Berghaus, 1959: 93). Bij de hanger met als afwijkende beeltenis de buste van Karel de Grote heeft de solidus plaats gemaakt voor een dubbelzijdige pseudo-munt die samen met de sierrand in één keer is gegoten. Tot de sieraden met een eenzijdig muntmotief behoren een pseudo-muntfibula uit Witmarsum (Berghaus, 1959: cat.nr. 6) en een tweede exemplaar dat in 1997 met een metaaldetector in aangevoerde terpaarde bij

Noordbergum is aangetroffen (fig. 6). Beide fibulae bestaan uit een met dezelfde stempel vervaardigd stuk blikgoud, omgeven door een parelrand die ook nu in één keer is gegoten. Gezien de als voorbeeld gebruikte munten zijn deze sieraden ná 816-818, vermoedelijk in het tweede of derde kwart van de 9<sup>e</sup> eeuw te dateren.

Een vergelijking van de hanger uit Warfhuizen met genoemde hangers en fibulae biedt voldoende aanknopingspunten voor het vaststellen van de datering. De vorm van de hanger, bestaande uit een centraal muntmotief, een sierrand en een biconisch oog, gaat duidelijk terug op de 7<sup>e</sup>-eeuwse munthangers. De buitenrand van zware, gegoten pareldraad en het sterk gestileerde, gestempelde muntmotief sluiten echter aan bij de Karolingische fibulae, terwijl het langgerekte oog eveneens als een Karolingisch kenmerk kan worden beschouwd. De Groningse hanger is in de 9<sup>e</sup> eeuw te dateren, waarbij een sterk verbasterde munt van Lodewijk de Vrome als voorbeeld voor de stempel zal hebben gediend. De gouden hangers en pseudo-muntfibulae met parelrand staan daarmee aan de basis van de zilveren, bronzen en later ook loden pseudo-muntfibulae, waarvan er gedurende de 9<sup>e</sup>-11<sup>e</sup> eeuw een groot aantal in het terpengebied wordt geproduceerd.

### Kostbaarheden en de archeologische zichtbaarheid van elites

Opmerkelijk is dat de gouden munt- of pseudo-munthangers die we momenteel uit Noord-Nederland kennen steeds uit korte perioden dateren. Voor de Vroege Middeleeuwen zijn dit de eerste helft van de 6<sup>e</sup> eeuw (bracteaten), de eerste helft van de 7<sup>e</sup> eeuw (o.a. de hangers uit Wieuwerd) en het tweede en derde kwart van de 9<sup>e</sup> eeuw. Hoe is dit op het eerste gezicht willekeurige patroon te verklaren, en wat zegt dit over de circulatie van goud en daarmee over de archeologische zichtbaarheid van lokale en regionale elites?

Voor de volksverhuizingstijd en de Merovingische periode is gesuggereerd dat de aan-

getroffen kostbaarheden geen directe afspiegeling vormen van de rijkdom en complexiteit van een samenleving, maar van de instabiliteit binnen een samenleving (Theuvs & Alkemade, 2000). Kostbaarheden, zoals gouden sieraden en wapens, blijken in sociaal-politieke kerngebieden met een stabiel leiderschap nauwelijks in graven te zijn meegegeven of als rituele depots te zijn begraven. De vondsten concentreren zich daarentegen in sociaal-politieke randgebieden, waar de positie van een centrale autoriteit niet vaststond en steeds opnieuw moest worden bekrachtigd.

De Noord-Nederlandse vondsten lijken dit beeld te bevestigen. De perioden waarin kostbaarheden aan de bodem zijn toevertrouwd, vormen instabiele fasen waarin lokale en regionale elites in de periferie van een naburige grootmacht om de macht streden. Zo passen de bracteaten in een periode dat zuidelijk van het Scandinavische kerngebied een regionale elite opkomt, terwijl de spreiding van goudvondsten uit de eerste helft van de 7<sup>e</sup> eeuw op een uitbreiding van dit 'Friese' koninkrijk, nu in de periferie van het Frankische kerngebied, wijzen (Nicolay, 2005; 2006).

In de Karolingische periode is eenzelfde beeld zichtbaar met de depositie van wapentuig in graven (Knol & Bardet, 1999). Nadat wapens gedurende enkele eeuwen slechts incidenteel in het grafritueel zijn gebruikt, is in de 8<sup>e</sup> eeuw – en vooral rond het midden van deze eeuw – een piek zichtbaar in het meegeven van zwaarden, speerpunten, schilden en ook stijgbeugels en glazen bekers aan de dode. De grafvondsten zijn in verband te brengen met de verovering van het Friese kustgebied tussen Vlie en Lauwers door Karel Martel in 734, waarna lokale of regionale leiders de noodzaak voelden hun vooraanstaande positie middels een 'investering' in het grafritueel tot uiting te brengen en zo (opnieuw) te bekrachtigen.

Dat vanaf het midden van de 8<sup>e</sup> eeuw nauwelijks meer wapens en ook weinig sieraden in graven of als offers zijn gedeponeed, hangt

eveneens met de Karolingische overheersing samen. In de Christelijke context van het Karolingische rijk komt een einde aan de lange traditie om onder meer sieraden mee het graf in te nemen. Ook rituele depositie op inheemse cultusplaatsen is niet langer toegestaan. In plaats daarvan zijn kostbaarheden, waaronder allerlei objecten van goud en zilver, op grote schaal aan de nieuwe godheid ofwel aan kerkelijke instellingen geschonken. Hier is vooral veel van het Merovingische goud getransformeerd in kerkelijke goederen, waarmee het veelal voorgoed uit circulatie werd genomen.

En hoe zit het met de gouden hangers en pseudo-muntfibulae uit de 9<sup>e</sup> eeuw? Deze objecten vormen een opmerkelijke groep, aangezien vanaf de late 7<sup>e</sup> eeuw nauwelijks meer gouden munten – de belangrijkste 'grondstof' voor gouden sieraden – werden geslagen. Voor de interpretatie van de hangers en muntfibulae is het cruciaal dat ze vervaardigd zijn in een periode nadat het terpengebied oostelijk van de Lauwers en het aangrenzende woongebied van de Saksen, tussen 773 en 802, door Karel de Grote zijn veroverd. De 9<sup>e</sup>-eeuwse sieraden en ook de lokale imitaties van solidi van Lodewijk de Vrome horen daarmee in een zelfde context thuis als de rijke wapengraven uit de periode na de veroveringen van Karel Martel: ze getuigen van een periode van veranderende machtsverhoudingen, waarin nieuwe of bestaande elites hun positie proberen te versterken of te behouden. Net als de 6<sup>e</sup>- en 7<sup>e</sup>-eeuwse goudvondsten zijn de sieraden echter niet in graven meegegeven, maar volgens een inheemse traditie vermoedelijk binnen de nederzetting van de eigenaar als offers aan de grond toevertrouwd. Dit in tegenstelling tot het grote aantal zilveren munten en muntschatten, soms ook met fragmenten van sieraden, uit de 9<sup>e</sup> eeuw; het gaat hierbij overwegend om verloren munten en om kostbaarheden die in de onrustige periode van de Vikingaanvallen zijn verborgen.<sup>3</sup>

Een nog onbeantwoorde vraag is waar de 9<sup>e</sup>-eeuwse hangers en pseudo-muntfibulae

zijn geproduceerd. In de eerste plaats kunnen de medaillons in opdracht van Lodewijk de Vrome of zijn opvolgers zijn vervaardigd en als geschenken zijn uitgedeeld om regionale leiders aan zich te binden. De variatie in uitvoering en vooral de slordige uitvoering van het keizerportret spreken dit echter tegen. Waarschijnlijker is dat de sieraden – net als de imitaties van solidi van Lodewijk de Vrome – in opdracht van een regionale elite in het kustgebied van Frisia zelf zijn vervaardigd. Het gebruik van een identieke stempel voor de fibulae uit Witmarssum en Noordbergum wijst hier eveneens op. De kostbare hangers en fibulae zullen als doel hebben gehad de nauwe relatie tussen deze elite en de machtige Karolingische overheerser te tonen, ter legitimatie van de verworven positie en vooral ook ter verhoging van eigen status en prestige.

### Conclusie

Dankzij een recente detectievondst uit het Groningse terpengebied is het mogelijk een tot op heden archeologisch moeilijk zichtbare elite te traceren. De gouden pseudo-munt-hanger uit de omgeving van Warfhuizen vormt samen met een tweede hanger en enkele fibulae een kleine groep van medaillons met parelrand uit het tweede of derde kwart van de 9<sup>e</sup> eeuw. De korte periode waarin deze sieraden zijn te plaatsen, onderstreept de veronderstelling dat de productie en depositie van status- en prestigegoederen een sterke fluctuatie vertoont en met sociaal-politiek onstabiele omstandigheden – zoals de opkomst van een regionale elite en de verovering van het terpengebied door Karel Martel en Karel de Grote – verband houdt.

### Summary: A gold pseudo-coin pendant from the Groningen *terp* area. A glimpse of a 9th-century elite.

*In 2007, a metal-detectorist found a gold pendant at a site near Warfhuizen, in the salt-marsh area of Groningen. The central part of the pen-*

*dant is a disc of gold sheet, stamped with a die based on a coin of Louis the Pious (814-840). The rim of the pendant is made of one fine and three thick, beaded wires, with an elongated, biconical loop attached. The pendant is similar to pseudo-coin pendants and brooches from the second and third quarters of the 9<sup>th</sup> century. It is assumed that these ornaments were produced for a regional elite after Charlemagne had conquered the coastal area of the northern Netherlands (east of the Lauwers estuary) and the area of the neighbouring Saxons. Furthermore, the short phases of gold deposition in the northern Netherlands are related to periods of socio-politically instability, when local and regional elites had to define or reestablish their position.*

### Noten

1. Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen.
2. Voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel ben ik dank verschuldigd aan E. Knol (Groninger Museum), A. Pol en J. van Pelsdonk (beiden Geldmuseum Utrecht). De hanger is opgenomen in de NUMIS-database van het Geldmuseum, onder nr. 1045671.
3. Zie echter Knol (2006) die een deel van de goudvondsten ritueel interpreteert.

### Literatuur

- Berghaus, P., 1959. Ein karolingischer Münzring von Herbrum. *Die Kunde* N.F. 10, 90–97.
- Boersma, J.W., 1977. Een imitatie-solidus van het type *munus divinum* uit de omgeving van Ten Post (Gr.) en soortgelijke in Noord-Nederland gevonden exemplaren. *Groningse Volksalmanak* 1976-1977, 161–182.
- Grierson, P., 1951. The gold solidus of Louis the Pious and its imitations. *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 38, 1–41.
- Hazenberg, T., 2000. *Leiden-Roomburg 1995-1997: archeologisch onderzoek naar het Kanaal van Corbulo en de vicus van het castel-*



- lum Matilo* (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 77). Amersfoort, RACM.
- Knol, E., 2006. Bedreigd door Noormannen? De schat van Marsum. *Stad & Lande* 15-1, 16–20.
- Knol, E. & X. Bardet, 1999. Carolingian weapons from the cemetery of Godlinze, the Netherlands. In: H. Sarfatij *et al.* (eds), *In discussion with the past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*. Zwolle/Amersfoort, RACM, 213–225.
- Nicolay, J.A.W., 2005. Nieuwe bewoners van het terpengebied en hun rol bij de opkomst van Fries koningschap. De betekenis van gouden bracteaten en bracteaachtige hangers uit Friesland (vijfde-zevende eeuw na Chr.). *De Vrije Fries* 85, 37–103.
- Nicolay, J.A.W., 2006. Een koninklijk machtscentrum in vroegmiddeleeuws Friesland? De interpretatie van goudvondsten uit de late zesde en vroege zevende eeuw na Chr. *De Vrije Fries* 86, 33–94.
- Theuws, F. & M. Alkemade, 2000. A kind of mirror for men: sword depositions in Late Antique Northern Gaul. In: F. Theuws & J.L. Nelson (eds), *Rituals of power. From Late Antiquity to the Early Middle Ages* (The transformation of the Roman world 8). Leiden, Brill, 401–476.
- Zadoks-Josephus Jitta, A.N., 1959. Muntsieraden. In: J.E. Bogaers *et al.* (eds), *Honderd eeuwen Nederland*. 's-Gravenhage, Luctor et Emergo, 168–177.